

ŽIVILSKA INDUSTRIJA V MARIBORU

Gospodarska svoboda, ki jo prinese Obrtni red iz leta 1859, ponudi industriji večje možnosti za razmah, saj za ustanavljanje tovarn ni bilo več treba prositi za privilegij državno oblastvo. Postopek postane enak postopku za pridobivanje drugih obrti, pred težjo nalogo se je znašel le še tovarnar, ki je hotel iz prestižnih razlogov pridobiti posebno odličje. V tem primeru je moral deželno oblast prositi za podelitev naziva cesarsko-kraljevo privilegirane tovarne in pravice do uporabe cesarskega orla v tovarni in na žigu.¹

V tem času je Mariboru ugodne razmere za razvoj industrije že ponujala železniška povezava, na drugi strani pa dejstvo, da je v mestu že obstajalo nekaj zametkov industrije, in to prav živilske industrije. Tako sta bili v Mariboru že dve tovarni kavnega nadomestka, tovarna rozolja in nekaj velikih obratov v pivovarstvu. Na začetku Graškega predmestja je stala Tappeinerjeva pivovarna, na začetku Koroške ulice najstarejša pivovarna v mestu, ki je bila v lasti Franca Tscheligija, v petdesetih letih 19. stoletja pa je na Jožefovi cesti zrasla nova pivovarna Franca Straschilla.²

Pivovarna na Koroški cesti 2 je najstarejša znana mariborska pivovarna. Točna letnica ustanovitve ni znana, a leta 1767 je takratni lastnik pivovarne Mathias Glonner trdil, da so njegovi predniki dobili pivovarniško obrt v času cesarja Leopolda (1657–1705). Leta 1837 pa je Andreas Tappeiner trdil, da je ta stavba dobila pivovarsko dovoljenje pred 90 leti. Prvi

¹ Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752-1941 (dalje Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva). V: Maribor skozi stoletja: Razprave I. (ur. Jože Curk, Bruno Hartman in Jože Koropec). Maribor 1991, str. 339.

² Prav tam.

uradni vpis se pojavi v zemljiški knjigi magistrata iz let 1745–1764, nato je 1777. prepisana v zemljiško knjigo, kot lastnik je naveden Johan Rorer, nato Mathias Glonner. Ta leta 1785 hišo proda Franzu Mihaelu Ledererju, leta 1804 jo podeduje njegova vdova Kristina Lederer. Leta 1806 sta hišo in obrt kupila Franz Vogel in žena Regina, ki je od leta 1830 sama lastnica nepremičnine. Regina Vogl jo leta 1834 proda Johannu Tappeinerju.³

V začetku šestdesetih let 19. stoletja se v Mariboru začne industrializacija. Tappeinerjevo pivovarno je leta 1861 kupil Tomaž Götz z Württemberskega ter jo povečal, in to tako, da je še isto leto prešla v kategorijo industrijskega podjetja. Leta 1888 je bila pivovarna med večjimi podjetji v Mariboru, saj je zaposlovala 79 delavcev.⁴

Götzova pivovarna je bilo eno tistih podjetij, ki je sčasoma postalo največje in najbolj sodobno opremljeno svoje stroke na Spodnjem Štajerskem. To podjetje je od šestdesetih let 19. stoletja nenehno raslo in močno prehitelo Tscheligijevo pivovarno, ki je imela sedež v poznejši restavraciji Koper, v zgradbi na vogalu Glavnega trga in Koroške ceste, ki danes propada. V primerjavi z njo se je Götzova pivovarna, ki je bila najbolj sodobno opremljena pivovarna na Slovenskem Štajerskem, njeno tržišče pa je segalo tudi na Bližnji vzhod, razširila na ves prostor med današnjo Partizansko cesto in Maistrovo ulico ter Prešernovo ulico in Ulico heroja Staneta. Od Trga svobode jo je ločila le današnja stavba Vinaga. Götzova dvorana, ki je bila odprta leta 1911, je bila največji prireditveni prostor v Mariboru. Po smrti lastnika Antona Götza leta 1912 je pivovarna ostala brez lastnika, ki bi bil sposoben voditi posle. V imenu mladoletnih otrok sta pivovarno namreč vodila vdova in varuh dr. Possek (odvetnik).⁵

Andrej Tscheligi se je v Maribor priselil iz sv. Martina pri Beljaku leta 1776. Med letoma 1776 in 1780 je v Mariboru ustanovil preprosto urejeno pivovarno, katere potrošniški krog je bil ozek, skromna pa je bila tudi njena proizvodnja. Z dobro kakovostjo piva pa je podjetje kljubovalo gospodarskim krizam, ki so uničile druga podjetja te vrste v Mariboru.⁶ Franc Tscheligi je leta 1866 postavil ledenico in nad njo pivsko dvorano (Gambrinovo) ob nekdanjem mestnem obzidju na današnji Gregorčičevi

³ Pivsko posodje 1776–1986, razstava ob 210-letnici proizvodnje piva v Mariboru. Pokrajinski arhiv Maribor (dalje PAMB), fond Štajerska pivovarna d. d., v stečaju Maribor 1945–1977, šk. 216.

⁴ Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva str. 346.

⁵ Prav tam, str. 370.

⁶ Ermin Kržičnik: Gospodarski razvoj Maribora: Gradivo k zgodovini industrializacije mesta Maribora (dalje Ermin Kržičnik: Gospodarski). Maribor 1956, str. 144.

ulici.⁷ Leta 1945 je pivovarna izdelala le 5.000 hl piva, že leta 1946 pa več kot 12.000 hl kakovostnega piva ležak.⁸

Leta 1872 zraste na vzhodni strani Grajskega trga nov parni mlin, ki ga je postavil Karl Scherbaum. Scherbaum je bil najprej pek, vendar je bil izredno uspešen poslovnež, ki je znal zase najti večje posle. Tako je v Magdalenskem predmestju kupil posestvo Brandhof in z živili zalagal kadetnico, po odprtju delavnic Južnih železnic pa je prevzel restavracijo in prodajalno za delavce. Ker v Mariboru po zaprtju Krischnerjevega mlina v Melju v petdesetih letih 19. stoletja ni bilo mlina, je podjetni Scherbaum začel moko mleti v svojem mlinu.⁹

Slika 1: Scherbaumov mlin

Vir: Fototeka Muzeja narodne osvoboditve Maribor.

Dunajski borzni polom leta 1873 je vplival tudi na razvoj mariborske industrije, saj je prekinil njen razvoj. Tega leta je zaradi krize propadla Nudlova tovarna rozolja, ki jo je leta 1810 ustanovil Franc Gasteiger in je doživela pod novim lastnikom močan razcvet. Nudlov glavni upnik, trgovec

⁷ Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva, str. 340.

⁸ Ermin Kržičnik: Gospodarski, str. 144

⁹ Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva, str. 342.

Gustav Pirchan je z družabnikom Jožefom Pockom že istega leta ustanovil tovarno likerja. Vendar pa te tovarne iz dveh razlogov ne moremo razumeti kot nadaljevanje delovanja Nudlove tovarne. Po eni strani tovarna posluje v Pirchanovi hiši na Gosposki 20 in ne več na Koroški cesti 17, poleg tega pa je obseg proizvodnje veliko manjši.¹⁰

Po letu 1873 in vse do konca prve svetovne vojne podjetniki v Mariboru ne ustanovljajo več perspektivnih podjetij, izjema so bila le nekatera že obstoječa podjetja. Scherbaum je razširil svoje mlinsko podjetje. Leta 1878 je svoj prvotni mlin preuredil v skladišče, postavil pa je večjega, ki ga je pozneje še širil. Za glavnim kolodvorom je v letih 1874–1876 meljski graščak Alojz pl. Kriehuber postavil še en parni mlin »Styria«. Lastnik je že leta 1883 bankrotiral in mlin je še istega leta odkupil Ludvik Franz, ki je imel v lasti še parni mlin v Lipnici. Podjetje je bilo vpisano v register Okrožnega sodišča v Celju leta 1886 pod imenom Ludwig Franz Dampfmühle Styria. Leta 1900 je bilo podjetje izbrisano iz registra zaradi vpisa v register družb pod nazivom Ludwig Franz & Söhne. Leta 1897 so ob mlinu uredili še tovarno testenin.¹¹ Ludwig Franz & Söhne je bila vpisana v register leta 1894 kot družba Rudolfa Franza in njegovih treh sinov. Leta 1938 sta podjetje podedovali Inge Franz in Gerhilda Blanke.¹²

Leta 1912 je bil v Mariboru odprt tretji parni mlin, in sicer v Jezdarski ulici. Odprl ga je trgovec z usnjem Josip Rosenberg. Rosenberg je obrat postavil ob vojaškem skladišču, ker je računal na oskrbo močne mariborske garnizije. Že leta 1913 pa je Rosenberg mlin dal v najem vojaškemu erarju.¹³

Industrijski razvoj se je tudi na tem področju nadaljeval in podjetja so rasla. Leta 1888 je bila eno večjih podjetij, kot sem že omenila, pivovarna Götz, leta 1890 pa se na seznamu znajdejo številna podjetja živilske industrije. 12. aprila 1890 je bilo po poročilu občine v velikih podjetjih v mestu skupaj približno 600 stalno zaposlenih delavcev, od tega 70 v Scherbaumovem parnem mlinu, drugo mesto pa so si delili Franzov parni mlin, Götzova pivovarna in Badlova tovarna usnja s po 50 delavci. Ta podatek seveda velja za takratne meje mesta.¹⁴

¹⁰ Prav tam.

¹¹ Prav tam; Emica Ogrizek: Sodni register Okrožnega sodišča Maribor 1898–1941: Trgovski register (dalje Emica Ogrizek: Sodni register). Maribor 2006, str. 25.

¹² Emica Ogrizek: Sodni register, str. 482.

¹³ Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva, str. 342.

¹⁴ Prav tam, str. 347.

Osnovo za razvoj mesne industrije v Mariboru je ponudila mariborska mestna klavnica, ki je bila zgrajena leta 1902 v Klavniški ulici v Melju. Mesto je za ta projekt zagotovilo 1,5 milijona kron. Meso so v klavniški hladilnici hladili z ledom, ki so ga pozimi pridobivali na Dravi in Treh ribnikih. Po prvi svetovni vojni so klavnico posodobili in postavili novo napravo za izdelavo ledu. Leta 1937 so napravo povečali in začeli led prodajati tudi meščanom. Poleg preskrbe mesta z mesom je mestna klavnica organizirala tudi živinske sejme.¹⁵

Klavnica je bila eno od enajstih mariborskih mestnih podjetij. Konec leta 1932 je prinesel reorganizacijo Mestne občine Maribor oziroma njenega gospodarskega dela, kar je bil začetek nastanka enotnega podjetja Mestna podjetja. Leta 1932 je mestna občina začela v Mestna podjetja vključevati podjetja, med njimi tudi klavnico. Vsa podjetja so bila podrejena centralni upravi Mestnih podjetij.¹⁶

Vse do druge svetovne vojne je Mestno klavnico vodil dr. Maks Rojko. Od 14. oktobra 1944 do 11. aprila 1945 je bila klavnica zaradi bližine železniškega mostu izpostavljena bombardiranju. Na te objekte naj bi padlo 70 bomb in po vojni so od klavnice ostale le ruševine. Zaradi ljudi, ki so z 8800 prostovoljnimi urami očistili okolico in zidarjem omogočili začetek obnove, je nova klavnica obratovala že leta 1945. Leta 1952 je Mestni ljudski odbor izdal navodilo, po katerem so lahko ves zakol za javno potrošnjo v Mariboru opravili le v Mestni klavnici, če je bila živina zaklana zunaj mesta, pa je moralo biti meso pregledano v klavnici.¹⁷

Leta 1912 je ob današnji Šentiljski cesti Herman Wögerer postavil tovarno mesnih izdelkov. Wögerer je bil do takrat lastnik prekajevalnice v Grajski ulici v Mariboru. S tem obratom in z opekarno se je v občini Krčevina in Košaki (Lajteršperk) začela širiti industrija. Poleg Studencev je to do takrat edini primer širjenja industrije zunaj mestne zazidave. Poleg tega je v tem predelu trgovec Ivan Marx postavil leta 1910 parni mlin, ki mu je dvakrat pogorel, prvič leta 1912, nato še leta 1914. Leta 1916 je mlin prodal mesarju Rudolfu Welleju, ki je nato v njem uredil tovarno za klobase in prekajevalnico. Tovarna je bila že druga tovrstna v Krčevini, vendar je bila manjša od Wögererjeve.¹⁸

¹⁵ Janko Lipovec: Razvoj mariborske živilske industrije – Kruh na železnem loparju. V: Večer, 1989, št. 99, str. 18.

¹⁶ <http://www.revijakapital.com/mariborcan/clanki.php?idclanka=129>.

¹⁷ D. F.: 50-letnica Mariborske klavnice. V: Večer, 1952, št. 292, str. 2.

¹⁸ Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva, str. 355.

Wögerer je prekajevalnico v takratni Grajski ulici (danes Slovenska) kupil leta 1872. Leta 1904 je podjetje registriral pri okrožnem in gospodarskem sodišču, kar je pomenilo, da je bilo že večje podjetje. Leta 1923 je lastnica postala vdova Elizabeta Wögerer, nato pa leta 1943 Hermann Wögerer. Leta 1921 je Hermann Wögerer mlajši kupil še nepremičnino v Krčevini in jo še istega leta priključil na mestni vodovod in tarifo, ki je veljala za industrijski obrat. Obrat še danes stoji na Šentiljski cesti 35 in je znan kot Košaki TMI Maribor.¹⁹

Ob tej cesti, na meji med občino Krčevina in mestom, je konec prvega desetletja 20. stoletja slovenski podjetnik Ivan Lampreht s Kumna na Pohorju postavil tovarno olja. Posel na žalost ni bil uspešen in ga ni uspel rešiti niti s prodajo domačije na Kumnu. Leta 1909 je Lamprehtova oljarna doživela stečaj, leta 1912 je bila izbrisana v sodnem registru, nepremičnino pa je prevzel upnik Ubald Nassimbeni.²⁰

Na tem območju sta bili že stoletja pomembni pridelava in trgovina vina. Leta 1884 je v Mariboru poslovalo 12 vinskih trgovcev. Vinski trgovci so se združili v društvo za trgovino z vinom, ki je prenehalo obstajati šele leta 1963. Leta 1869 so ustanovili društvo za napredek prometa z vinom, leta 1873 pa še mariborsko društvo za trgovino z vinom. Leta 1902 so se vinogradniki združili v Prvo kletarsko zadrugo r.z.z.o.z. v Mariboru. Po letu 1918 so vinogradniki ustanovili Štajersko vinarsko zadrugo r.z.z.o.z. Leta 1930 je bila ustanovljena še Izvozna zadruga jugoslovanskih vin, ki je prenehala obstajati leta 1932, sedež pa je imela v Melju.²¹

Najpomembnejša vinska klet je bila na Trgu svobode, kjer še danes deluje podjetje Vinag. Pred zidavo te kleti med letoma 1847 in 1858 je bila tam njiva. Meljski graščak Alojz pl. Kriehuber je tam zgradil stanovanjsko hišo z vinsko kletjo. Za svoja vina je prejel več odlikovanj doma in v Filadelfiji v Združenih državah Amerike. Kriehuber je zaradi prevelikih načrtov propadel in leta 1878 svojo vinsko klet prodal. Henrik Schleicher, gostilničar Josef Rossmann in knjigovodja Josef Pugel so ustanovili novo podjetje Kriehuber'sche Kellerei & Co. Hišo z vinsko trgovino je kupil Henrik Schleicher, sosednjo hišo pa zasebna podjetnika Valenta. Druga dva družabnika sta od leta 1895 nadaljevala vinsko trgovino v podjetju Pugel in Rossmann. Zmogljivost kleti je bila takrat 45 vagonov in tako je ostalo vse

¹⁹ Bojan Polh: Pospeševanje prodaje v podjetju Košaki TMI: diplomsko delo EPF UM. Maribor 2004, str. 51.

²⁰ Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva, str. 356; Emica Ogrizek: Sodni register, str. 119.

²¹ Janko Lipovec: Razvoj mariborske živilske industrije – Vina, odlikovana doma in v tujini. V: Večer, 1989, št. 101, str. 20; PAMB, fond Štajerska pivovarna d.d. v stečaju 1945–1997, škatla 203.

do leta 1945. Lastnika kleti nista širila, hkrati pa je nista niti modernizirala. Vinska trgovina Karla Pugla je bila po drugi svetovni vojni nacionalizirana, delo pa je nadaljevala vinarska zadruga.²²

Na industrijo med letoma 1918 in 1941 so v Mariboru vplivali elektrifikacija, ugodna prometna lega, spremenjene politične razmere, bližina razvitih dežel nekdanje avstro-ogrske monarhije in dejstvo, da so bili sosede še vedno zainteresirani za naložbe na tem območju. Maribor je namreč že imel industrijsko tradicijo, hkrati pa so se zavedali, da bodo s proizvodnjo znotraj meja nove države dobili veliko tržišče. Močan gospodarski položaj mariborskih Nemcev pa je bil spodbuda Slovencem za razvoj lastnega gospodarstva.²³

Nova država se je želela zaščititi pred tem, da bi dohodke podjetij in oseb na njenem območju pošiljali v tujino, zato je uvedla nadzor nad takimi podjetji in osebami. Tuji lastniki so bili z odredbo ministrstva za trgovino in industrijo Kraljevine SHS z dne 30. decembra 1918 o popisu, sekvstru in likvidaciji lastnine sovražnih držav prisiljeni sedeže svojih podjetij prenesti na območje Kraljevine SHS ali vsaj odpreti predstavništva. Domači kapital je tako dobil priložnost, da se dokoplje do lastništva ali pa vsaj do deleža v vseh teh podjetjih.²⁴

V tem obdobju se začne nova etapa industrializacije mesta, s katero Maribor postane pretežno industrijsko mesto. K temu so precej pripomogle cenena električna energija hidroelektrarne Fala, bližina meje, dobre prometne povezave in investicije.²⁵

V mestu se močno usidra tekstilna industrija, v primerjavi z njo pa začno nekatere panoge hitro usihati, med drugimi pivovarstvo in mlinska industrija, čeprav sta bili ob usnjarski industriji do leta 1918 med vodilnimi panogami v mestu.²⁶ Nove državne meje so negativno vplivale na vso živilsko industrijo. Predelava kmetijskih pridelkov, ki jih je okolica Maribora nudila, je bila šibka. Vzroke bi lahko iskali v protekcionistični politiki držav srednje Evrope in v dejstvu, da domači trg predelanih živilskih izdelkov ni iskal, saj je bilo na voljo dovolj svežih pridelkov. Med vojnama tako oživi predvsem proizvodnja žganih in brezalkoholnih pijač, proizvo-

²² Janko Lipovec: Razvoj mariborske živilske industrije – Vina, odlikovana doma in v tujini. V: Večer, 1989, št. 101, str. 20; Emica Ogrizek: Sodni register, str. 489.

²³ Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva, str. 362.

²⁴ Prav tam.

²⁵ Prav tam, str. 363.

²⁶ Prav tam, str. 369.

Slika 2: Pogled na podružnico pivovarne Union v Mariboru

Vir: Fototeka Muzeja narodne osvoboditve Maribor.

dnja čokolade, kanditov, pecilnega praška, kavnih nadomestkov in mesnih izdelkov. Vendar pa so bili ti proizvodni obrati večinoma manjši.²⁷

Götzova pivovarna je med vojno in po prevratu močno zmanjšala proizvodnjo. Podjetje je opustilo lastno elektrarno in se priključilo na električno energijo iz hidroelektrarne Fala. Leta 1926 se je Götzova pivovarna priključila delniški družbi ljubljanske pivovarne Union in mariborsko podjetje je postalo njen obrat. V Mariboru je ostala le še ena stavba pivovarne, dvorana Union, ki tudi po imenu spominja na ta dogodek. Union je proizvodnjo najprej omejil zaradi manjše potrošnje, nato pa tudi zaradi večjih trošarin. Tak trend je obveljal po vsej državi, saj je proizvodnja leta 1932 padla za tri četrtine. Union je pozneje proizvodnjo sploh ustavil in v Mariboru pivo le še skladiščil. Velik kompleks v središču mesta so prodali Posojilnici Narodnega doma in Sokolskemu društvu Maribor – Matica, ki je prevzelo dvorano Union. V Mariboru se je obdržala le še pivovarna Tscheligi, ki je, čeprav veliko manjša, nadaljevala tradicijo pivovarstva v Mariboru, ki je s svojimi koreninami segalo v prvo polovico 18. stoletja. Poleg pivovarne je družina Tscheligi vodila še žganjarno in trgovino z vinom.²⁸

Ob nastanku Kraljevine SHS so bili v Mariboru trije veliki parni mlini. Med Svetozarevsko ulico in Grajskim trgom je stal Scherbaumov mlin,

²⁷ Andreja Slavec: Razvoj industrije v Mariboru s posebnim poudarkom na razvojnih dejavnikih. V: Delo, 1991, št. 8, str. 57.

²⁸ Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva, str. 370.

v Melju za železniško postajo Franzov mlin, v Jezdarski ulici pa je deloval najmlajši, šele leta 1912 odprt Rosenbergov mlin. V novi državi so bili mlini odrezani od prejšnjih tržišč, nevzdržno konkurencu v državi pa so predstavljali vojvodinski mlini, ki so imeli za delo veliko bolj ugodne razmere. Družina Scherbaum zato leta 1929 opusti parni mlin, modernizira svojo pekarno na Grajskem trgu in ji pridruži slaščičarno.²⁹

Podjetje Franz, ki je parnemu mlinu že pred vojno pridružil tovarno testenin, je to proizvodnjo po prvi svetovni vojni še bolj širilo. Leta 1932 so odprli še eno tovarno testenin v Novem sadu, 1938 pa so ji dodali še tovarno v Zagrebu. Z odločbo Mestne zaplembe komisije je podjetje Mlin in testenine leta 1945 prešlo v državne roke.³⁰

Josef Rosenberg je še vedno z moko oskrboval vojaško skladišče v bližini mlina in je imel tako – sicer za manjše količine, kot jih je bil sposoben proizvesti – vsaj stalnega kupca. Rosenberg, ki je bil Žid, je 1939 prenehal delati v Mariboru, mlin je leta 1940 prodal Ivanu Vindišu in zapustil Maribor.³¹

Med obema vojnama sta v okoliških občinah, ki sta pozneje pripadli mestnemu območju, mlela še dva manjša parna mlina. V Pekrah so se vrтели kamni naslednika Reiserjevega parnega mlina, ki je pogorel leta 1914. Po vojni sta imela manjši obrat, ki je bil združen z žago, dr. Ernst Reiser in Ivan Laczy. Od leta 1926 je bila lastnica Emilija Laczy, od leta 1926 Rudolf in Emilija Herzog, leta 1929 pa ga je prevzel Peter Jelenc. Mlin je nehal delovati leta 1934. V Počehovi pa je imel parni mlin in oljarno Henrik Hetzl. Ne glede na obstoj in delovanje mlinov je bila mlinska industrija v krizi in mlina sta mlela predvsem žito za bližnje posestnike.³²

Vloga tradicionalnih strok živilske industrije se v tem obdobju torej manjša, po drugi strani pa se nekatere stroke krepijo ali pa se pojavljajo nove. Tako je npr. ponovno oživela proizvodnja žganih pijač.³³

Na temeljih tovarne likerjev Pirchan & Pock in nato Albert & Stronbach je Tržačan Jakob Perhavec leta 1922 ustanovil svojo izdelovalnico likerjev, desertnih vin in sirupov. Tovarna je delovala na Gosposki ulici 9. Že leta 1922 je v svoji tovarni izdelal 25.000 litrov žganja, 15.000 litrov likerjev,

²⁹ Prav tam, str. 371.

³⁰ Emica Ogrizek: Sodni register, str. 482; PAMB, fond Okrožno sodišče v Mariboru, AŠ 1047, zap. št. 51, Odločba Mestne zaplembe komisije.

³¹ Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva, str. 371.

³² Prav tam; Emica Ogrizek: Sodni register, str. 174.

³³ Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva, str. 376.

5000 litrov ruma, 2000 litrov desertnih vin in 3000 litrov sadnih sokov. Res pa je, da je bil obrat sposoben proizvesti petkrat toliko.³⁴

Trgovec Adalbert Gusel je v tej stroki razvil še večje podjetje. Leta 1925 je začel na Koroški cesti 18 izdelovati žganje in likerje. Odkupil je še kisarno Feliksa Schmidla, kmalu pa je na Aleksandrovi (danes Partizanski cesti) cesti 39 zgradil novo podjetje Veležganjarna, kjer je izdeloval likerje in sadne sokove. Poseben uspeh je doživel njegov jabolčni sok Reneta.³⁵ Adalbert Gusel je v svojih obratih zaposloval približno 15 ljudi, s svojimi izdelki pa je oskrboval le bližnjo okolico Maribora in Maribor. V času druge svetovne vojne je svojo kisarno opremil s »frinxovimi« avtomatskimi aparati za proizvodnjo kisa.³⁶

V Mariboru so obstajala tudi podjetja, ki jih je reklamiralo gibanje proti alkoholizmu, saj so izdelovala le sadne sokove in sadne konzerve. Leta 1920 je bilo ustanovljeno podjetje Podravska industrija sadnih izdelkov Jospine Jutras v Trubarjevi ulici. Leta 1922 je podjetje izdelalo 30.000 kg malinovca, ob tem pa še grozdni in borovničev sok; delovalo je med prvo in drugo svetovno vojno. V Taborski ulici je delovala tudi Industrija sadnih sokov Malina Ane Steinbücher. Po podatkih iz leta 1922 je imela kapaciteto 100.000–200.000 kg sokov, za pozneje pa takih podatkov ni več zaslediti. Na Aleksandrovi (današnji Šentiljski cesti) je leta 1931 obratovala Tovarna brezalkoholnih pijač, šabese in sodavice, ki je bila podružnica podjetja s sedežem v Osijeku. Tudi mariborska mlekarne Margo na Aleksandrovi cesti 63 je svoje poslovanje razširila na proizvodnjo sadnih sokov.³⁷

Okoli leta 1906 je na Aleksandrovi cesti začela obratovati mariborska mlekarne – Marburger Molkerei-Centrale für hygienische Milchversorgung GmbH. Ustanovili so jo družabniki iz mesta in okolice. Po prvi svetovni vojni se je preimenovala v Margo, mariborska mlekarne in tovarna sadnih sokov. Ni prodajala le mleka, izdelovala je še marmelado, sadne sokove, kompote, bombone, gorčico in maslo. Podjetje med drugo svetovno vojno ni smelo obratovati, ker je okupator določil za to drugo mlekarne. Po vojni, leta 1945, je premoženje prešlo v državno lastništvo.³⁸

Že pred začetkom obratovanja mariborske mlekarne, leta 1900, je

³⁴ Prav tam.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Ermin Kržičnik: *Gospodarski*, str. 144.

³⁷ Antoša Leskovec: *Razvoj gospodarstva*, str. 376.

³⁸ Janko Lipovec: *Razvoj mariborske živilske industrije – Mleko na dom*. V: Večer, 1989, št. 106, str. 20; Emica Ogrizek: *Sodni register*, str. 365.

bila v Hočah ustanovljena zadružna mlekarna, ki so jo leta 1910 modernizirali in razširili. Zato je tudi vzdržala konkurenco mariborske mlekarne. Med prvo svetovno vojno se je zadružna mlekarna znašla v težavah, saj so v Hočah poklali vso živino, krajevna zadruga pa je bila leta 1916 likvidirana (Leskovec omenja leto 1918).³⁹

Okoli leta 1907 je začela na Aleksandrovi cesti delovati še ena mlekarna, in sicer mlekarna Adolfa Bernharda. Obratovala je tudi po prvi svetovni vojni, ko je uvedla sodobno tehnologijo in začela izdelovati maslo. Takrat se je tudi preimenovala in postala znana kot Prva mariborska mlekarna Adolf Bernhard. Med letoma 1923 in 1926 je bila uspešna tudi pri izvozu, predvsem v Gradec. Po letu 1926 je izvoz precej upadel, ker se je Avstrija pri preskrbi z mlekom osamosvojila. Okoli leta 1936 je Adolf Bernhard odšel v Avstrijo, mlekarno pa je prevzel Avgust Verbič. Verbič je v mlekarno prenesel tudi svojo trgovino z jajci. Podjetje se je imenovalo Prva mariborska mlekarna Avgust Verbič, Bernhardov naslednik, trgovina z mlekom in mlečnimi izdelki na debelo in drobno ter s pecivom in jajci.⁴⁰

Ob okupaciji so Nemci Avgusta Verbiča odstranili, mlekarno pa vključili v nemško zadrugo za oskrbo mesta z mlekom in mlečnimi izdelki (Molkereigenossenschaft Marburg).⁴¹ Uvedena je bila obvezna oddaja mleka (300 litrov na kravo letno). Med vojno so stare stroje zamenjali z novimi. Leta 1945 je mlekarna z odločbo zaplembe komisije prešla v državno last, vendar so bili objekti uničeni zaradi zavezniškega bombardiranja. Nekaj dni pred koncem vojne je nemški direktor mlekarne Posch dal vse stroje odpeljati v avstrijsko mesto Knittelfeld, vendar se je tja odpravila skupina, ki je stroje vrnila mariborski mlekarni. V tej skupini je bil tudi Jože Tibaut, ki je prevzel vodenje mlekarne po osvoboditvi. Oskrba z mlekom je bila v povojnih razmerah izrednega pomena.⁴²

Mariborska mlekarna se je leta 1962 preselila na Pobrežje in se v začetku šestdesetih let združila z Mlekoprometom iz Ljutomera, s Tovarno mlečnega prahu Murska Sobota pa leta 1976. Takrat je nastala delovna organizacija Mlekarska industrija in trgovina Maribor (MIT Maribor), ki se je vključila v SOZD ABC Pomurka. Vsi trije TOZD-i (v Mariboru, Ljuto-

³⁹ Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva, str. 356; Dragutin Feletar: Iz zgodovine TOZD »Sana« (Dragutin Feletar: Iz zgodovine). Hoče 1978, str. 13.

⁴⁰ Janko Lipovec: Razvoj mariborske živilske industrije – Mleko na dom. V: Večer, 1989, št. 106, str. 20.

⁴¹ Emica Ogrizek: Sodni register, str. 140.

⁴² Janko Lipovec: Razvoj mariborske živilske industrije – Mleko na dom. V: Večer, 1989, št. 106, str. 20; Emica Ogrizek: Sodni register, str. 365.

meru in Murski Soboti) so si razdelili proizvodnjo in Mariborske mlekarne so tudi za Pomurje prevzele proizvodnjo mleka, mlečnih napitkov, del proizvodnje mehkih sirov in trgovinsko mrežo.⁴³

Leta 1979 so delavci TOZD-a Mariborske mlekarne in TOZD-a Maloprodaja izvedli referendum, na katerem so podprli izločitev iz delovne organizacije MIT in s tem tudi iz SOZD-a ABC Pomurka. Hkrati so podprli priključitev SOZD-u Tima Maribor.⁴⁴

Konec devetdesetih let 20. stoletja so se Mariborske mlekarne znašle v velikih težavah in po več letih poslovanja v rdečih številkah je skupščina delničarjev leta 2000 izglasovala pripojitev k Ljubljanskim mlekarnam. S pripojitvijo Ljubljanskim mlekarnam leta 2001 je Mariborska mlekarna izgubila status pravne osebe.⁴⁵

Po prvi svetovni vojni se uveljavi nova stroka, ki je neposredno povezana s predelavo mleka, in sicer izdelovanje čokolade. Leta 1922 stare objekte nekdanje zadružne mlekarne kupi mešana slovensko-italijanska delniška družba. V njej so imeli največ delnic Italijani Sanarolli, Calman in Castori, pozneje sta se jim pridružila Mariborčana dr. Fero Müller, odvetnik, in Sedlar. Italijani so v Hoče pripeljali že rabljene stroje in leta 1922 začeli izdelovati čokolado. V prvih letih je v tovarni delalo od 40 do 50 oseb, zaposlena pa je bila predvsem ženska delovna sila. Tovarna je bila za Hoče zelo pomembna, saj je reševala problem zaposlovanja na tem območju. Tovarna je v tem času dobila tudi ime, ki je bilo v bistvu skrajšan priimek ustanovitelja in enega glavnih delničarjev Sanarollija.⁴⁶

Med obema vojnama se je Sana spopadala s številnimi težavami in se ni enakomerno razvijala. Od leta 1923 je bil ravnatelj Mariborčan Anton Rehar. Podjetje je bilo leta 1926 vpisano v trgovinski register kot Jugoslovanska tovarna za izdelovanje dr. Oetkerjevega pecilnega praška, družba z.o.z. v Mariboru. Predmet poslovanja je bilo izdelovanje kemičnih preparatov za kuhinjo in gospodinjstvo, dr. Oetkerjevega pecilnega praška za puding ter vaniljevega sladkorja in trgovina. Tovarno je leta 1927 zajel velik požar in obrati so pogoreli do temeljev. Obnovili in usposobili za proizvodnjo so jih šele po dveh letih. Sana se je znašla v proizvodni in

⁴³ Nikola Šoštarič: Na čigav račun, mlekarji? V: Večer, 1979, št. 141, str. 4; Janko Lipovec: Razvoj mariborske živilske industrije – Mleko na dom. V: Večer, 1989, št. 106, str. 20; B. Skalicky: Studenci so jim bolj pri srcu. V: Večer, 1978, št. 224, str. 7.

⁴⁴ Nikola Šoštarič: Na čigav račun, mlekarji? V: Večer, 1979, št. 141, str. 4.

⁴⁵ Zlatka Rashid: Mariborska mlekarna po kadrovskih spremembah. V: Večer, 1999, št. 249, str. 13; Mirko Munda: Mariborska mlekarna za pripojitev k Ljubljanskim mlekarnam. V: Večer, 2000, št. 147, str. 9.

⁴⁶ Dragutin Feletar: Iz zgodovine, str. 13.

poslovni krizi, zato je leta 1930 prišlo do delniške poravnave. Ravnatelja Rehara je zamenjal Srečko Ogrizek, vendar tudi novo vodstvo pri sanaciji ni bilo uspešno. Zaradi velikih dolgov je bila Sana leta 1934 likvidirana in prodana na dražbi. Kupil jo je mariborski baron Jožef Adamovič, ki je spet začel proizvodnjo čokolade, bombonov in podobnih izdelkov. Vendar sta se število zaposlenih in obseg proizvodnje začela krčiti in tovarna je leta 1937 prenehala delovati.⁴⁷

Leta 1938 je bila ustanovljena nova delniška družba, ki sta jo vodila Fero Müller in Jela Borošič, zasebnica iz Zagreba. Tovarana je do začetka druge svetovne vojne uspešno obratovala in leta 1940 je bilo v proizvodnji čokolade in bombonov zaposlenih že 100 delavcev.⁴⁸

Kljub drugi svetovni vojni in pomanjkanju surovin je tovarna Sana obratovala še naprej. Leta 1941 je bilo premoženje Sane zaplenjeno in za komisarja je bil postavljen odvetnik Ignatz Petrowitsch. Sana Industrie- und Handelgesellschaft, Süßwarenfabrik Herzl & Müller, Maribor sta leta 1943 prevzela imetnika Margarethe Müller in Viktor Herzl (prejšnji delničar dr. Fero Müller je bil izgnan v Srbijo). Zaradi pomanjkanja surovin je Sana v glavnem nehala izdelovati čokolado, preusmerila se je v proizvodnjo umetnega medu, marmelade, napolitank in vaflejev. Obrat so nadgradili in dogradili, zgradili so tudi skladišče in del novih proizvodnih hal. Nabavili so tudi sodobno opremo, vendar je niso uporabili. Proizvodni obrati in stroji med vojno niso bili močno poškodovani in po vojni je proizvodnja takoj stekla.⁴⁹

Leta 1945 se je iz pregnanstva vrnil dr. Müller ter znova zagnal proizvodnjo čokolade, bombonov in vaflejev. Začel je tudi uresničevati izredno ambiciozne načrte za razširitev proizvodnih obratov in skladišča, vendar ga je zaustavila nacionalizacija leta 1946. Novi upravljavec tovarne je postala Republiška direkcija živilske industrije LRS v Ljubljani. Ta je stroje za proizvodnjo čokolade preselila drugam in Sana je v prvih povojnih letih izdelovala le kekse in bombone.⁵⁰ Kot državno podjetje je bila uradno registrirana 4. junija 1946.⁵¹

V Sani je prišlo do naslednje velike spremembe po sklepu Glavne direkcije živilske industrije LRS z dne 11. februarja 1949, da se tovarna Dr.

⁴⁷ Prav tam, str. 18.

⁴⁸ Dragutin Feletar: Iz zgodovine, str. 18; Emica Ogrizek: Sodni register, str. 239.

⁴⁹ Dragutin Feletar: Iz zgodovine, str. 18; Emica Ogrizek: Sodni register, str. 487.

⁵⁰ Dragutin Feletar: Iz zgodovine, str. 19.

⁵¹ Prav tam.

Slika 3: Sušenje bombonov v tovarni Sana Hoče

Vir: Slikovno gradivo hrani Pokrajinski arhiv Maribor.

Oetker v Mariboru likvidira in priključi obratom v Hočah. Istega leta so stroje preselili iz Maribora v Hoče in v Sani so začeli ob proizvodnji vaflejev ter nekaterih slašičarskih proizvodov izdelovati tudi prašek za pecivo, pudding in dišave. Proizvodnja in število zaposlenih sta naraščala vse do leta 1967, ko se je Sana združila s podjetjem Podravka iz Koprivnice.⁵²

Do zamisli o združitvi je prišlo potem, ko je Podravka predvidela proizvodnjo, podobno tisti v Sani. Ker je bilo bolj logično prevzeti obrat, ki te izdelke že proizvaja, kot pa ustanavljati novega, so se začeli pogovori. O pridružitvi Sane Podravki so na referendumu odločali delavci obeh podjetij. Sana je bila uradno priključena Podravki 1. julija 1967.⁵³

Do leta 1972 je Sana delovala kot obrat podjetja Podravka in je na Podravko prenesla svoje celotno premoženje. Leta 1972 je bilo v sodni register Okrožnega gospodarskega sodišča v Mariboru vpisano preoblikovanje samostojnega obrata Sana Hoče v TOZD Sana Hoče, ki je deloval v okviru

⁵² Prav tam, str. 22; Emica Ogrizek: Sodni register, str. 487.

⁵³ Dragutin Feletar: Iz zgodovine, str. 28.

delovne organizacije Podravka Koprivnica. Sana je kot TOZD obstajala do 1. januarja 1990, ko je bila pripojena podjetju Podravka, prehranska industrija Koprivnica, in na to podjetje znova prenesla svoje premoženje. Po osamosvojitvi Slovenije je Podravka 13. februarja 1992 ustanovila hčerinsko družbo Sana, d. o. o., Hoče, v katero je vložila le denarna sredstva v višini osnovnega kapitala in dala nepremičnine v najem družbi Sana, d. o. o. Med Podravko in Sano je prišlo do nesporazumov zaradi zaščite premoženja, saj se podjetji nista mogli sporazumeti o odkupni vrednosti premoženja.⁵⁴

Nerazčiščena vprašanja so segla celo v vrh hrvaške vlade, odpuščeni direktor Sane Jožef Arnuš pa je pravico iskal na vrhovnem sodišču. Takrat je Podravka za Sano razglasila redno likvidacijo.⁵⁵ V Koprivnici so se odločili, da bodo proizvodnjo preselili na cenovno ugodnejši trg in delavce, razen zaščitениh, so odpustili.⁵⁶ Konec decembra 2006 so tovarno v Hočah dokončno zaprli, razmere v živilski industriji pa so bile na splošno porazne.⁵⁷

Med obema vojnama je v Mariboru delovala še tovarna Mirim, ki je bila ustanovljena leta 1923. Zgradbo na Meljskem hribu je istega leta postavil ljubljanski trgovec Karel Zalokar. Podjetje, katerega lastnica je bila Ema Zalokar, je prva leta izdelovalo le čokolade v velikih ploščah. Ko so zaradi širitve proizvodnje postali prostori na Prešernovi ulici pretesni, se je podjetje preselilo v nove prostore na Trubarjevi ulici. Proizvodnja se je še povečala in konec tridesetih let so v tovarni izdelali približno 2000 kg čokolade, čokoladnih bombonov in kakava na dan. Ema Zalokar je ovdovela in se leta 1928 poročila z Antonom Desnico, topniškim poročnikom.⁵⁸ Leta 1934 je bila sklenjena družbena pogodba med štirimi družbeniki,⁵⁹ podjetje za proizvodnjo čokolade, izdelkov iz čokolade, kakava, bombonov in trgovino za to proizvodnjo pa sta vodila Ema in Anton Desnica. Družabniki so leta 1939 ustanovili podružnico v Zagrebu.⁶⁰ Zaradi prenehanja delovanja je bila tovarna leta 1947 izbrisana iz sodnega registra.⁶¹

⁵⁴ Emica Ogrizek: Sodni register, str. 487.

⁵⁵ Borko De Corti: Nezakonito odpuščen v Sani. V: Večer, 2007, št. 224, str. 11.

⁵⁶ Zlatka Rashid: Skoraj petdeset jih bo moralo najti novo zaposlitev. V: Večer, 2006, št. 55, str. 18.

⁵⁷ Zlatka Rashid: Razmere v živilski industriji Podravja so porazne. V: Večer, 2006, št. 301, str. 19; Sane v Hočah ne bo več. V: Večer, 2006, št. 298, str. 17.

⁵⁸ PAMB, Okrožno sodišče v Mariboru, AŠ 1068, AII 278, zap. št. 50, Prepis poročnega lista,

⁵⁹ Ema in Anton Desnica, Gustav Hirsch in Josip Bauman. Leta 1939 Gustav Hirsch kot družabnik odstopi in kot novi družabnik se jim pridruži Viljem Bizjak iz Zagreba.

PAMB, Okrožno sodišče Maribor, arh. šk. 1013, C II 105, Dopis Okrožnemu trgovskemu sodišču, Tovarna hranil Mirim družba z.o.o. v Mariboru.

⁶⁰ PAMB, arh. šk. 1013, C II 105, Protokolacija podružnice, Okrožno sodišče Maribor, Tovarna hranil Mirim družba z.o.o. v Mariboru.

⁶¹ Emica Ogrizek: Sodni register, str. 422.

Po drugi svetovni vojni se začne novo obdobje gospodarskega razvoja tudi v Mariboru. Kljub tehnološki zastarelosti številnih industrijskih obratov je Maribor v to obdobje stopil kot eno najpomembnejših industrijskih središč v državi. Prva leta so zaznamovali obnova, nacionalizacija in prva petletka. Zaradi nacionalizacije so združili mnogo industrijskih objektov iste stroke v nova podjetja. Posledica pa je bila velika razpršenost industrijskih obratov po vsem mestu, saj zaradi pičlih novogradenj industrijske proizvodnje ni bilo mogoče koncentrirati. Živilska industrija je bila tako koncentrirana v Melju, na Studencih in na nekaterih lokacijah po mestu.⁶²

Po drugi svetovni vojni je prišlo v živilski industriji do številnih sprememb. Tudi mlinarska stroka se temu ni izognila. Podjetje »Ludvik Franz & sinovi, eksportni mlin in tovarna testenin Maribor« je bilo leta 1947 podržavljeno in se je preimenovalo v Mlin in testenine Maribor. Leta 1950 so podjetje združili z Oblastnim mlinarskim podjetjem Maribor, v katerega so bili vključeni še mlin in tovarna testenin v Melju, mlinski obrat v Jezdarski ulici, mlinski obrat I in II v Framu ter obrati v Cirknici, Oplotnici, Konjicah, Poljčanah, Mežici in Šmartnem pri Slovenj Gradcu.⁶³ Od leta 1958 so podjetju priključili še številne pekarnice ter mlinska podjetja od Lendave do Dravograda, Ptuja in Slovenske Bistrice. Leta 1964 se je podjetje preimenovalo in je od takrat znano kot Živilski kombinat Intes Maribor. S pripojitvijo podjetja Čakovečki mlinovi iz Čakovca, Pekovskega podjetja Vinko Reš iz Ptuja in Trgovskega podjetja Dravski magazin iz Radelj ob Dravi se je podjetje reorganiziralo in prvotno podjetje, ki so se mu pridružila navedena podjetja, je dobilo status samostojne organizacije združenega dela v okviru podjetja Živilski kombinat Intes Maribor.⁶⁴

Leta 2001 je 20-odstotni delež Intesa odkupilo od Kapitalske družbe (Kad) in Slovenske odškodninske družbe (Sod) podjetje Žito iz Ljubljane, medtem ko je bil največji lastnik podjetja mariborska borzna hiša Cogito s 23-odstotnim deležem.⁶⁵ Nakupi kapitalskih deležev in povečevanje tržnega deleža naj bi zvečali konkurenčnost podjetij živilskopredelovalne industrije in ji s tem odprli tudi večje možnosti za uspešno vključitev na tuje trge. Čeprav je bila takrat živilskopredelovalna industrija še vedno za-

⁶² Andreja Slavec: Razvoj industrije v Mariboru s posebnim poudarkom na razvojnih dejavnostih. V: Dela, 1991, št. 8, str. 57–59.

⁶³ Ermin Kržičnik: Gospodarski, str. 142.

⁶⁴ Tone Kolar: Naših 110 let: Jubilejno glasilo Intesa. Ptuj 1975, str. 3.

⁶⁵ Ksenija Pušnik: Kad in Sod sta se odločila za Žito. V: Večer, 12. 5.2001, št. 107, str. 8; Žito lastnik petine mariborskega Intesa. V: Večer, 2001, št. 110, str. 9.

ščitena pred tujo konkurenco, so se vodilni delavci zavedali, da bo po vstopu Slovenije v Evropsko unijo evropski trg postal naš notranji trg in se je treba temu prilagoditi.⁶⁶

Žito in Intes sta še istega leta prevzela 90,65 odstotka mariborske družbe Kruh Pecivo. Urad za varstvo konkurence je po priglasitvi koncentracije odločil, da tej nameri ne bo nasprotoval.⁶⁷ Seveda so te pripojitve sprožile med prebivalci Maribora odpor, saj se je veliko govorilo o ljubljanskem prevzemu mariborskih podjetij, in to ne le iz živilske industrije.⁶⁸

Leta 2004 je prišlo ob notranji reorganizaciji v podjetju Žito Intes do zaostritev. Da bi pokrili celoten trg in znižali stroške prodaje, so združili prodajni službi mariborskega Žita Intes in podjetja Žito, d. d. Grozilo je odpuščanje zaposlenih v Mariboru. Sindikat KNSS Neodvisnost je zaradi sistemizacije delovnih mest podal prijavo na inšpekcijo za delo, saj delodajalec ni dobil soglasja sveta delavcev pri prenosu proizvodnje, ukinitvi enot ipd.⁶⁹ Zagrozil je tudi s tožbama proti direktorju in prokuristu podjetja Žito Intes.⁷⁰

Avgusta 2006 je skupščina delničarjev Žita Intes izglasovala pripojitev k Žitu. Kot dan pripojitve je obveljal 31. december 2005. Po besedah predsednika uprave Žita Iztoka Bricla je pripojitev tekla v skladu s strategijo, ki jo je nadzorni svet Žita sprejel v začetku leta 2006. Zagotovil je, da se bo spremenilo le to, da pripojena podjetja ne bodo več samostojne pravne osebe in da se število zaposlenih zaradi pripojitev ne bo zmanjševalo.⁷¹

Kljub tem zagotovilo so do konca leta v Žitu odpustili kar precej delavcev, enako v Kruh Pecivu, odprli so sicer veliko pekarno na Tezdem, so pa zato zaprli številne manjše pekarnice, npr. v Lenartu, Ormožu, Slovenski Bistrici in Rušah. Trditvam sindikalistov o preobremenjenosti delavcev in o željah, da bi proizvodnjo preselili v okolico Ljubljane, je vodstvo podjetja oporekalo in zatrdilo, da nameravajo preseliti iz Ljubljane v Maribor le del proizvodnje, v mestu ob Dravi pa da bi radi ohranili predvsem mlinarsko in pekarsko dejavnost.⁷² Kljub temu je do leta 2007 izgubilo delo že 300

⁶⁶ V Žitu še vedno molčijo. V: Večer, 2001, št. 111, str. 8.

⁶⁷ Zelena luč za prevzem Kruh-Peciva. V: Večer, 2001, št. 190, str. 4; Ponudba za odkup delnic je uspeša. V: Večer, 2001, št. 158, str. 9.

⁶⁸ Damijan Toplak: Probanka »brani« mariborska podjetja. V: Večer, 2002, št. 120, str. 9.

⁶⁹ Matija Stepišnik: Oprostite, a je direktor v službi? V: Večer, 2004, št. 78, str. 9; »Postopek ni zakonit!«. V: Večer, 2004, št. 241, str. 15.

⁷⁰ Tatjana Vrbnjak: Nedoumljive kršitve pravic delavcev. V: Večer, 2004, št. 276, str. 15.

⁷¹ Damijan Toplak: Zaposlenih v Žitu naj ne bi odpuščali. V: Večer, 2006, št. 185, str. 8.

⁷² Damijan Toplak: Žito v Kruh-Pecivu in Intesu odpustilo 80 ljudi. V: Večer, 2006, št. 295, str. 9; Nina Kofler: »Žito v Kruh-Pecivu in Intesu odpustilo 80 ljudi«. V: Večer, 2006, št. 297, str. 9.

zaposlenih, predsednik uprave pa je zatrdil, da delovnih mest ne ukinjajo zato, da bi ohranili delovna mesta v Ljubljani, ampak zaradi reorganizacije in racionalizacije poslovanja.⁷³

Še eno podjetje je v tem obdobju prehodilo podobno pot od združitve do propada. Leta 1949 so več manjših obratov živilske stroke združili v novo podjetje z imenom Jugoalko. Organizacija novega podjetja je bila tipična za podjetja v Mariboru, ki so se po vojni združila iz manjših firm, saj so ostala teritorialno razpršena. Jugoalko so sestavljala naslednja podjetja: Veležganjarna, Kisarna in tvornica likerjev Adalbert Gusel na Partizanski cesti 39 in 63, nekdanja Tscheligijeva pivovarna, ki je bila najstarejši obrat te vrste v državi, z varilnico in vrelni kletjo na Koroški cesti 2 in ležno kletjo ter polnilnico na Gregorčičevi ulici 29, sodavičarstvo Kampl v Kettejevi ulici 4 in do leta 1955 manjši obrat za polnjenje pražene mlete kave v Stolni ulici 8. Do konca leta 1954 je bila del podjetja tudi nekdanja Tvornica

Slika 4: Gradnja novega obrata podjetja Talisa

Vir: Slikovno gradivo hrani Pokrajinski arhiv Maribor.

⁷³ Damijan Toplak: Odpuščanje zaposlenih je bilo nuja. V: Večer, 2007, št. 13, str. 11.

sladne kave A. Jarc Maribor Košaki na Šentiljski cesti 24 in konservirnica Götlich na Koroški cesti 128 a.⁷⁴

Jugoalko je svoje prodajno območje kmalu razširil na vso Slovenijo, del Hrvaške, Vojvodino in Srbijo in kljub slabi opreми, raztresenim obratom in pomanjkanju skladišč je proizvodnja rasla.⁷⁵ A ne le varjenje piva, zvečala se je tudi proizvodnja žganja, kisa in sode. Po letu 1951 so proizvodnjo modernizirali s polavtomatskim polnilnim strojem za ustekleničevanje piva. Pivo so začeli hladiti tudi z novimi hladilnimi napravami, saj so ga do takrat le z naravnim ledom.⁷⁶

Leta 1956 se je podjetje znašlo v krizi, zato so ga gospodarsko konsolidirali. Hkrati so ga preimenovali v Talis – Tovarna alkoholnih izdelkov in sadnih sokov Maribor. Do preimenovanja je prišlo zaradi spora med Jugoalkom in podjetjem Alko v Ljubljani zaradi podobnosti imena. Jugoalko je zato razpisal natečaj za novo ime podjetja in med prejetimi predlogi je komisija

Slika 5: Talisov reklamni tovornjak na Grajskem trgu

Vir: Slikovno gradivo hrani Pokrajinski arhiv Maribor.

⁷⁴ Ermin Kržičnik: *Gospodarski*, str. 143–144.

⁷⁵ Prav tam, str. 144–145.

⁷⁶ Sašo Radovanovič: *Pivovarstvo v Mariboru – некоč obrt, obrt tudi danes?*. V: *Mariborčan*, 2003, št. 98, str. 80–81.

izbrala ime Talis. Leta 1962 so Talisu priključili Veležganjarno Šentilj podjetja Apis, leta 1966 še Vinag in podjetje se je preimenovalo v Talis-Vinag. Vendar se je Vinag leta 1969 znova osamosvojil.⁷⁷ Apis in Talis sta se združila na temelju odločitve obeh delovnih kolektivov, saj naj bi temeljite analize v obeh podjetjih pokazale številne prednosti take združitve. Z združitvijo je postalo podjetje največje te vrste v Sloveniji in drugo največje v Jugoslaviji. Uvedli so specializirano proizvodnjo, kar naj bi zmanjšalo stroške.⁷⁸

Z gospodarskim razvojem podjetja in uveljavitvijo na trgu takratne države Jugoslavije je naraščalo tudi število zaposlenih. Leta 1955 je bilo zaposlenih 167 delavcev, leta 1960 že 205, leta 1974 kar 574, leta 1979 pa že približno 1.000 delavcev. Leta 1965 so v podjetju začeli izdelovati oranžado, ki so ji leta 1966 naredili novo ime Ora in je bila ena najbolj znanih brezalkoholnih jugoslovanskih pijač.⁷⁹ Kot zanimivost lahko povemo, da so jo izdelovali iz uvoženih izraelskih in grških pomaranč. Že leta 1966 je časnik Večer poročal, da je bilo povpraševanje po tej pijači tako veliko, da so jo morali polniti v vseh izmenah, čeprav so z njo do takrat prodrli le na slovenski in nekoliko tudi na hrvaški trg.⁸⁰

Leta 1969 so v Novi vasi v Mariboru zgradili nov proizvodni obrat in na to lokacijo so preselili večino proizvodnje.⁸¹ Nekaj manjših obratov je sicer še vedno ostalo raztresenih na različnih lokacijah v mestu. Novi obrat je bil nujen, saj so v podjetju že leta 1961 opozarjali, da se je proizvodnja izredno povečala, zaradi neprimernih prostorov in zastarele tehnologije pa so imeli veliko težav.⁸² Blizu Betnavskega gozda so na površini 6,5 hek-

⁷⁷ Prav tam, str. 81; Po malem o vsem. V: Večer, 1958, št. 136, str. 2; M. M.: Talis in Vinag eno podjetje. V: Večer, 1966, št. 167, str. 4.

⁷⁸ M. M.: Apis in Talis združena. V: Večer, 1962, št. 86, str. 7.

⁷⁹ Sašo Radovanovič, Pivovarstvo v Mariboru – nekoč obrt, obrt tudi danes? V: Mariborčan, 2003, št. 98, str. 81.

⁸⁰ Osvežujočih pijač ne bo primanjkovalo. V: Večer, 1966, št. 126, str. 4; Nova oranžada podjetja Talis-Vinag. V: Večer, 1966, št. 219, str. 4.

⁸¹ O tem, kako težko so pričakovali novo pivovarno, priča tudi pesem, ki jo v fondu Štajerske pivovarne hrani PAMB:

OBLJUBE

Obljubiti je res lepo
A izvršit je bolj težko
Kaj pa nam pomaga,
Ko manjka nam denarja.
Gradimo že celih sedem let
Sedem let in mescev pet,
Pa nič iz tega ni –
Pivovarna še zmeraj ne stoji.
Zdaj pa res se govori
Da pivovarna drugo leto že stoji
Če bo denar bo že še kaj,
Če ne pa spala bo na vekomaj.

VV

PAMB, sign. 1663090/216, škatla 216, Obljube, Štajerska pivovarna, d. d., v stečaju Maribor 1945–1997.

⁸² M. M.: Večja proizvodnja. V: Večer, 1961, št. 51, str. 2.

tarja stali proizvodni obrat, energetski kanal, skladišče, garaže in upravna zgradba. Zmogljivost nove pivovarne je bila od 150 do 200 tisoč hektolitrov letno, možno jo je bilo tudi povečati. Sodobna oprema je bila uvožena iz Zahodne Evrope, v proizvodnji pa je bilo zaposlenih le 32 ljudi. Poleg ležaka in gambrinusa⁸³ so začeli proizvajati še dve novi vrsti piva – extra ol in skol.⁸⁴ Še istega leta so zagnali proizvodnjo dveh novih piv – pils in

Slika 6: Josip Broz pred Talisovim paviljonom na XI. mednarodnem vinskem sejmu leta 1965

Vir: Slikovno gradivo hrani Pokrajinski arhiv Maribor.

⁸³ V fondu Štajerske pivovarna hrani PAMB tudi pesem o pivu gambrinus:

Pivo je grenka tekočina,
Ki življenje osladi.
Lahko kakor balerina
Rado vedno se peni.
In Gambrinus, pivski bog,
Poplesuje lahkih nog,
Poplesuje kakor pena
Čista in razposajena.
O, na zdravje mnogih leta
S pivom vedno v pivsko klet
Kjer Gambrinus z balerino
Se peni presneto fino.

PAMB, sign. 1663090/216, škatla 216, Štajerska pivovarna, d. d., v stečajju Maribor 1945–1997.

⁸⁴ Med najmodernejšimi v Evropi, Večer, 1969, št. 149, str. 4.

silvester, Talis pa je s svojimi proizvodi uspešno prodiral tudi na tuje trge.⁸⁵

S selitvijo na novo lokacijo pa še niso bile rešene vse lokacijske težave Talisa, saj so še imeli obrata na Gregorčičevi in Partizanski, ki so ju hoteli preseliti v novo zgradbo na Ljubljanski, blizu pivovarne.⁸⁶

Leta 1970 je Talis dobil licenco za polnjenje pepsi cole. Zanimivo je, da so lahko Mariborčani prvo vest o prihodu te pijače v Slovenijo zasledili na reklamnih plakatih za žensko smučarsko tekmo svetovnega pokala na Pohorju, angažirane pa naj bi bile tudi smučarke, ki so pile to pijačo in jo s tem reklamirale.⁸⁷

Leta 1972 so se začele v Talisu organizacijske spremembe; izvedli so referendum o združitvi Talisa, Pivovarn Laško ter Union in tovarne Kollinska. Z integracijo so želeli omenjena podjetja usmeriti na jugoslovanski trg, oblikovati izvozno politiko, politiko razvoja ter investiranja in razširiti ponudbo. Vsako podjetje naj bi zadržalo status pravne osebe in samostojno odločalo o delitvi dohodka. Hkrati naj bi organizirali skupno nabavo, skupen marketing, skupna predstavništva in še kaj. Referendum je uspel in skupno podjetje je začelo delati 1. januarja 1974.⁸⁸ Novo podjetje so poimenovali HP (Hranila – pijača).⁸⁹ Podjetju sta se pridružila še Delamaris iz Izole in Droga Portorož.⁹⁰

Konec leta 1973 se je Talis znova reorganiziral, podpisan je bil samoupravni sporazum o združitvi temeljnih organizacij združenega dela v organizacijo združenega dela Talis. Znotraj Talisa so bili organizirani trije TOZD-i: pivovarna, alkoholni izdelki in kis ter brezalkoholni izdelki.⁹¹

Podjetje je za svoje proizvode dobivalo doma ter v tujini številna priznanja in medalje za kakovost, znano pa je bilo tudi po tem, da je prvo v Sloveniji začelo izdelovati kis.⁹²

V začetku osemdesetih let 20. stoletja je Talis izdeloval več vrst piv, alkoholnih pijač, sokov, sirupov in kisov.⁹³ Leta 1993 se je pivovarna preimenovala v Štajersko pivovarno, leta 1998 pa jo je odkupilo podjetje Tara

⁸⁵ S. Pušenjak: PILS in SILVESTER, novi vrsti piva. V: Večer, 1969, št. 298, str. 3; Talisovo pivo že pijejo v Avstriji. V: Večer, 1969, št. 264, str. 4.

⁸⁶ Še novi kos Talisa. V: Večer, 1971, št. 163, str. 4.

⁸⁷ Talis bo polnil Pepsi Colo. V: Večer, 1970, št. 15, str. 4; Pepsi Cola tudi v Sloveniji. V: Večer, 1970, št. 18, str. 6.

⁸⁸ Združeno podjetje živilske industrije. V: Večer, 1972, št. 294, str. 3; Talis v združenem podjetju. V: Večer, 1972, št. 297, str. 3.

⁸⁹ Nova Talisova tovarna. V: Večer, 1973, št. 128, str. 3.

⁹⁰ Talis in Laško v HP. V: Večer, 1973, št. 289, str. 8.

⁹¹ M. Pestiček: Delavci so se odločili. V: Večer, 1973, št. 278, str. 5.

⁹² Zlata odličja za pivo Pils, Oro ... V: Večer, 1975, št. 237, str. 14; Talis včeraj, danes, jutri. V: Večer, 1975, št. 100, str. 22; Kis v gospodinjstvu. V: Večer, 1976, št. 201, str. 13; Beograjski boj za kvaliteto. V: Večer, 1978, št. 165, str. 8.

⁹³ Sašo Radovanovič, Pivovarstvo v Mariboru – nekoč obrt, obrt tudi danes? V: Mariborčan, 2003, št. 98, str. 81.

iz Medloga. To podjetje je leta 2003 šlo v stečaj in po 227 letih je Maribor ostal brez tradicionalnega pivskega obrata.⁹⁴

Če je žalostna usoda doletela večino podjetij živilske industrije, pa se je vinarstvo v Mariboru uspelo obdržati. 16. septembra 1945 so v prostorih Gambrinove dvorane v Mariboru izvedli ustanovni občni zbor Vinarske zadruga r.z.o.j., ki je prevzela kleti nekdanjih trgovcev Pugel in Rossmann, Pfrimer, Hausmaninger in klet nekdanje kletarske zadruga. Sedež zadruga so prenesli na današnji Trg svobode 3. V začetku obstoja je imela zadruga približno 1400 članov, po reorganizaciji vinogradniških obdelovalnih zadruga pa je to število padlo na 700.⁹⁵

Vinarska zadruga je v času svojega obstoja izredno razširila zmogljivosti kleti z 51,5 vagona leta 1945 na 193 vagonov leta 1953. Leta 1953 so opustili stransko klet na Zrinjskem trgu in jo dali v uporabo Talisu, leta 1958 pa so zaradi potrebe po širitvi kletnih zmogljivosti izdelali načrte za adaptacijo Unionske kleti. Z njo je podjetje svoje zmogljivosti razširilo na 537 vagonov.⁹⁶

Leta 1953 je bila zadruga likvidirana in ustanovljeno je bilo Zadruga vinarsko podjetje »Vinarska zadruga«. To podjetje je obstajalo sedem let, do 1. julija 1960, ko se je pripojilo agenciji za izvoz vina Vinag v Mariboru. Agencija je bila organizirana kot izvozno-uvožno podjetje »Vinag« Maribor s sedežem na Trgu svobode 3.⁹⁷

Državna gospodarska politika dela podjetju prav gotovo ni olajševala. Leta 1967 je Zvezni sekretariat za industrijo in trgovino podjetju odvzel izvozni kontingent v zahodno Nemčijo, dovoljenje za izvoz slovenskih vin pa je obdržalo le podjetje Slovenija vino iz Ljubljane. Odločitev je bila sprejeta z velikim nezadovoljstvom predvsem zato, ker je Vinag že desetletje osvajal in tudi osvojil ta trg.⁹⁸

Za podjetje Vinag je bilo prelomno leto 1990, ko je prvič začelo delovati kot samostojni pravni subjekt, kar je še danes v obliki delniške družbe.⁹⁹

Po vojni se je reorganiziralo tudi Wögererjevo podjetje. Pred drugo svetovno vojno je izdelovalo v glavnem mesne izdelke in jih deloma konzerviralo. Podjetje se je trdno usidralo na domačem in na tujih trgih, pred-

⁹⁴ Prav tam.

⁹⁵ PAMB, Štajerska pivovarna, d. d., v stečaju Maribor 1945–1997, šk. 203, Zaključni račun Vinag 1961.

⁹⁶ Prav tam.

⁹⁷ Prav tam.

⁹⁸ B. P.: Nič več na zahodnonemško tržišče. V: Večer, 1967, št. 243, str. 3.

⁹⁹ Kratka zgodovina, <http://www.vinag.si/index.php?page=62>, l. 3. 2010.

Slika 7: Vinagova vinska klet leta 1967

Vir: Slikovno gradivo hrani Pokrajinski arhiv Maribor.

vsem v Egiptu. Pred drugo svetovno vojno je bilo v njem zaposlenih od 35 do 40 ljudi. Med drugo svetovno vojno se je preusmerilo in začelo delati za nemško vojsko.¹⁰⁰ Tovarna na Oreškem nabrežju 1 je bila med drugo svetovno vojno skoraj v celoti porušena. Po koncu vojne je po odloku AV-NOJ-a z dne 21. novembra 1944 podjetje prešlo v državno last, julija 1947 pa je upravljanje prevzelo ministrstvo za finance Ljudske republike Slovenije. V letih 1949 in 1950 je podjetje upravljala glavna direkcija za odkup in promet z živino in mesom Ljubljana. Leta 1950 so sledile nove spremembe v organizaciji. Podjetje je prešlo iz republiškega sektorja v sektor lokalnih podjetij MLO Maribor. Hkrati je bilo združeno z Mestno klavnico Maribor. Kot enotno podjetje sta delovali le leto dni, nato se je leta 1951 podjetje znova razdružilo v Mestno klavnico Maribor in Tovarno mesnih izdelkov KOŠAKI Maribor.¹⁰¹

Sledile so številne organizacijske spremembe. Najprej je bila podjetju pridružena mesna klavnica, nato Uslužnostno mesarsko podjetje, trgovsko

¹⁰⁰ Ermin Kržičnik: *Gospodarski*, str. 146.

¹⁰¹ Polh Bojan: *Pospeševanje prodaje v podjetju Košaki TMI: diplomsko delo EPF UM. Maribor 2004*, str. 51.

podjetje ROG, trgovsko podjetje Meso. Leta 1978 je bilo podjetje vključeno v SOZD TIMA, organizirani pa so bili štiri TOZD-i. Pozneje se je reorganiziralo v enovito delovno organizacijo, nato v družbeno podjetje. Leta 1995 je postalo delniška družba.¹⁰²

Če je bila leta 1912 tovarna ena najsodobnejših te vrste na območju Slovenije in se je že po desetih letih delovanja uveljavila na tujem trgu ter izvažala svoje mesne izdelke od Kaira, Carigrada, Varšave in Gradca vse do Londona, je bilo pozneje popolnoma drugače. Tehnologija je z leti zastarela, starih strojev pa niso nadomeščali z novimi. Zato se je zmanjševal izvoz, s svojo proizvodnjo pa je tovarna skrbela za prebivalstvo svojega območja – podravske regije, Maribora in Slovenije.¹⁰³

Neurejena cenovna politika je precej vplivala na uspešnost tovarne, ki se je borila za likvidnost. Le z velikimi težavami se je iztrgala iz težav in začela poslovati kot uspešna delniška družba. S kakovostjo svojih izdelkov se je znova trdno zasidrala tudi na tujem trgu, svojo kakovost pa je dokazala z več priznanji, med drugim je dobila zlato zvezdo za kakovost v Madridu leta 1989 in zlato evropsko nagrado za kakovost leta 1996 v Parizu.¹⁰⁴

Seveda je v Mariboru obstajalo še veliko živilskih podjetij, ki pa se niso toliko razvila, da bi v večji meri vplivala na gospodarski razvoj mesta. Ob koncu je treba opozoriti, da je gradivo za del omenjenih tovarn izredno težko dobiti, še posebno, ko je prišlo do prevzema podjetij (npr. Mariborske mlekarne in Intes) in so bili arhivi prepeljani neznano kam, verjetno k novim lastnikom. To stanje bi bilo nujno treba popraviti, saj bo brez tega gradiva v prihodnosti težko ustvariti realno sliko razvoja živilske industrije pa tudi drugih panog. V časnikih je tovrstna vsebina pomanjkljiva, o tem je pisal samo Antoša Leskovec in bilo je še nekaj poskusov, arhivsko gradivo pa tudi ni na voljo.

Tudi v Muzeju narodne osvoboditve Maribor se srečujemo s težavami, saj imamo v muzejskih depojih le fragmente bogate mariborske živilske industrije, nekaj gradiva pa je raztresenega po ustanovah, ki za to gradivo niso pristojne. V muzeju si bomo vsekakor prizadevali, da bomo gradivo zbrali pod eno streho in ga dostojno predstavili javnosti, in to ne o mariborski živilski industriji.

¹⁰² Prav tam.

¹⁰³ Prav tam.

¹⁰⁴ Prav tam, str. 52.

